

Herstel van vertrouwen in economie en samenleving

LANS BOVENBERG, Hoogleraar aan de Universiteit van Tilburg

De kredietcrisis is een vertrouwenscrisis. Banken geven minder krediet omdat ze elkaar en bedrijven en huishoudens minder vertrouwen. En paradoxaal genoeg vindt de vertrouwenscrisis zijn oorsprong in te veel vertrouwen. Geloof in te grote beloften resulteert uiteindelijk in wantrouwen en cynisme. Het zaad voor recessies wordt gezaaid in overspannen tijden van hoogconjunctuur als mensen in hun overmoed risico's onderschatten en te veel lenen en investeren. De financiële crisis is mede veroorzaakt omdat we dachten dat de bomen tot in de hemel zouden groeien.

Deze hoogmoed komt voor de val. Niet alleen financiële maar ook ecologische grenzen werden in de aanloop tot de kredietcrisis genegeerd. De schaarste aan energie en grondstoffen vergrootte in de afgelopen periode van economische hausse de scheefgroei en de onevenwichtigheden. Ook respecteren we de grenzen van ons eigen intellect onvoldoende. We hebben een te hoge dunk van ons inzicht in maatschappelijke processen. Zo denken we met financiële prikkels, wetgeving en toezicht het gedrag van mensen volledig te kunnen sturen. Dat blijkt een illusie. Financiële prikkels en wettelijke voorschriften zijn onvoldoende om mensen te motiveren anderen te dienen. Door het overschatten van de maakbaarheid van de maatschappij onderschatten we de fundamentele risico's die eigen zijn aan onze samenleving. Verder beleven we de crisis van de ego-economie. Door vooral oog te hebben voor de korte termijn slaat de hebzucht toe: men probeert zelf beter te worden ten koste van anderen. In plaats van dat het bedrijf de klant dient, is de klant er voor het bedrijf. Zo'n organisatie-model is niet duurzaam en vernietigt uiteindelijk ook organisaties zelf als een slang die in de eigen staart bijt. Hebzucht erodeert uiteindelijk ook het eigen geluk, alsmede het vertrouwen in elkaar en in de toekomst.

Heilloze wegen

Tot zover de diagnose. Nu de therapie. De economische crisis is een historisch kruispunt waar heilloze en heilzame wegen elkaar ontmoeten. Laten we eerst de heilloze wegen bezien. Daar is in de eerste plaats de verleiding om alle risico's te voorkomen door de samenleving dicht te timmeren met wet- en regelgeving. Maar hoe meer regels van bovenop worden opgelegd, hoe minder mensen zich verantwoordelijk voelen voor hun gedrag. Het gaat dan immers om het naleven van regels in plaats van bewust moreel te handelen en morele dilemma's zelf te doordenken. Wie mensen van hun verantwoordelijkheid berooft, stimuleert onverantwoordelijk gedrag omdat mensen hun verantwoordelijkheid uitbesteden aan de regelgevers. Rigide wettelijke voorschriften kunnen ook niet goed doordringen tot het hart van een dynamische kennis- en diensteneconomie waarin het gaat om bezielde creativiteit en dienstbaarheid, zaken die niet *top-down* zijn te verordnen. De overheid kan steeds minder de verantwoordelijkheid overnemen van private partijen, simpelweg omdat zij de informatie ontbeert. Een tweede heilloze weg is het geloof in de autonome vrijheid van

het individu dat zichzelf tot wet is en niemand verantwoording schuldig is. Losbandigheid en anoniem individualisme zijn het gevolg. Vrijheid is alleen duurzaam als we erop kunnen vertrouwen dat mensen verantwoordelijkheid nemen voor anderen. Vrijheid vraagt zelfbeheersing en zelfbeperking. Ook Adam Smith wist dat de onzichtbare hand van de markt een morele inbedding nodig heeft. Zonder waarden wordt de markt waardenloos en verliest zij haar legitimiteit.

De heilzame weg

Varen tussen de Scylla van het wetticisme en de Charybdis van de bandeloze vrijheid van het individualisme: dat is de derde, smalle koers van dienstbaarheid en het genadig omgaan met fouten.

Vertrouwen is een risico

Een gezonde samenleving gunt mensen en hun organisaties verantwoordelijkheden. Want zo krijgen mensen de kans te leren en te groeien in verantwoordelijkheid. Maar wanneer mensen die verantwoordelijkheid nemen, zullen ze zich niet altijd gedragen conform de verwachtingen van anderen. Ze zullen ook onvermijdelijk fouten maken. De samenleving is maar beperkt maakbaar. Risico's horen bij het leven. Het zoeken naar absolute zekerheid is de doodlopende weg van een kinderlijke, utopische wensdroom. De kwaliteit van een samenleving kunnen we afmeten aan hoe deze omgaat met risico's, teleurgestelde verwachtingen en morele missers. Onze wettische afreken- of wegwerpcultuur, daarentegen, kan niet goed omgaan met imperfecties. Mensen moeten direct vertrekken als er iets fout gaat. Zo ontnemen we hun de kans om te leren. Dat doen we ook als we de fouten gedogen of goedpraten. Laten we fouten helder benoemen, maar betrokken individuen ook mogelijkheden gunnen om te leren van hun misstappen.

Leren van fouten

Laten we daarom eerst bij onszelf te rade gaan, te beginnen bij onze eigen beroepsgroep: economen. Ook bij economen is er te veel blind vertrouwen geweest, te veel vertrouwen in markten, toezichthouders en mensen die wel in hun welbegrepen eigen belang zouden handelen. Economen doen er goed aan meer oog te krijgen voor de beperkingen van de mens en het belang van waarden en normen bij het sturen van gedrag (Francois en Zbojnik, 2005). Gelukkig staat de *homo economicus*, de rationale mens die weet wat hij wil, die informatie goed kan verwerken, en die over een perfecte wil beschikt om te doen wat hij wil, steeds meer ter discussie in de economische wetenschap. Maar ook de financiële sector, de politiek, de toezichthouders, de pensioenfondsen, de sociale partners en de media die van alles verslag doen dienen in alle eerlijkheid na te gaan wat zij met de wijsheid achteraf beter hadden kunnen doen en wat dat betekent voor hun handelen in de toekomst. Een belangrijk aandachtspunt voor pensioenfondsen is bijvoorbeeld het helderder communiceren

van onvermijdelijke risico's. Spijkerharde koopkrachtgaranties zijn onbetaalbaar en alleen te geven ten koste van anderen. Het enige zinnige alternatief in de risicovolle wereld waarin we leven is een garantie op solidariteit: op eerlijk delen in voor- en tegenspoed. Wat kunnen de politiek, de financiële sector en toezichthouders leren? De kredietcrisis is mede te wijten aan een mismatch tussen internationale politieke integratie enerzijds en internationale financiële integratie anderzijds. Op internationaal niveau wordt de financiële sector onvoldoende gedisciplineerd door een sterke overheid. Deze *mismatch* tussen de toenemende economische integratie en de achterblijvende politieke integratie kan op twee manieren worden opgelost: minder economische integratie of meer politieke integratie. We staan op een kruispunt. Keren landen en culturen zich van elkaar af of gebruiken we deze crisis om de internationale samenwerking tussen landen te intensiveren? De eerste weg leidt tot verlies van welvaart en vrede. Landen moeten daarom nieuwe manieren vinden om soevereiniteit met elkaar te delen. Het gaat om het heruitvinden van de internationale rechtsorde en internationale *governance*. Europa kan een voortrekkersrol spelen bij deze opdracht. Want Europa is het laboratorium voor vrijwillige samenwerking: landen streven gezamenlijke doelen na, bepalen spelregels over eerlijke concurrentie en hanteren gedeelde normen en waarden. De kracht van Europa is eenheid in verscheidenheid. Verder is Europa de brug tussen het westen en het oosten, dat wil zeggen tussen het Amerikaanse model dat concurrentie en de markt benadrukt en het oosterse model waar samenwerking en collectiviteit voorop staan. Het oude Europa staat voor een historische opdracht om met één stem te spreken op het mondiale podium zodat het samen met Amerika en China de wereld kan leiden in een multipolaire configuratie. Europa kan een sleutelrol spelen bij het werken aan een wereld waarin voldoende samenwerking tussen overheden is om de mondiale problemen, zoals de klimaatverandering, het hoofd te bieden en waar samen spelregels voor eerlijke beleidsconcurrentie worden afgesproken.

Eigen verantwoordelijkheid

Een verdere uitdaging is het afleggen van de slachtofferrol door verantwoordelijkheid te nemen voor de toekomst. Laten we afrekenen met het afschuiven van verantwoordelijkheden die deze crisis hebben veroorzaakt. Dat vraagt dat mensen worden uitgedaagd om verantwoordelijkheid te dragen en mee te doen in de samenleving, ook op de arbeidsmarkt. Want als grote bevolkingsgroepen, zoals allochtonen en ouderen, buitenspel komen te staan, afhankelijk worden van eenzijdige inkomensoverdrachten en zich opsluiten in hun eigen wereld, erodeert het vertrouwen in elkaar. Want velen voelen zich dan slachtoffer; anderen gaan op zoek naar zondebokken. Laten we daarom meer van ouderen en allochtonen verwachten. Laten we mensen verheffen door ze uit te dagen zich met anderen te verbinden. Iedereen is nodig en er wordt van iedereen ook wat verwacht.

Intrinsieke motivatie om te dienen, authentieke bezieling en beroepstrots zijn essentieel in een markteconomie 2.0 waarin mensen elkaar kunnen vertrouwen en verantwoordelijkheid gunnen. In een schijnbaar maakbare wereld die gestuurd werd met financiële prikkels, regulering en streng toezicht, zijn we het belang van intrinsieke motivatie om anderen te dienen uit het oog verloren. Maar naast professionaliteit gaat het bij het opbouwen, koesteren en benutten van talent steeds meer om het inspireren en bezielen van mensen. Dit opdat mensen zich graag inzetten voor anderen in plaats van dat ze slaafs rigide regels volgen die geen recht kunnen doen aan een complexe, dynamische economie. Intrinsieke motivatie helpt mensen om weerstand te bieden aan de immer aanwezige verleiding om voor het eigen kortetermijnbelang te gaan ten koste van anderen; top-downsturing stimuleert die verleiding juist, zeker als de top zelf ook voor deze verleiding valt. Elk bedrijf dient zich deze vraag te stellen: wie dienen we en hoe kunnen we dat duurzaam waarmaken? Duurzame winst is alleen mogelijk als bedrijven anderen dienen door maatschappelijk toegevoegde waarde te leveren. Het welbegrepen eigenbelang vereist dat ondernemers zich richten op de belangen van de klant, de kapitaalverschaffers en andere belanghebbenden. Naarmate we meer leren onze eigen belangen op de wat langere termijn te beschouwen in plaats van ons blind te staren op onze kortetermijnbehoeften, komt het welbegrepen eigenbelang meer op één lijn met het belang van anderen. Hebzucht waarbij het belang van anderen wordt geofferd voor het eigen kortetermijnbelang is niet alleen verkeerd, maar uiteindelijk ook dom. Ook voor het bedrijf, het management en de andere belanghebbenden geldt dat het welbegrepen eigenbelang verborgen ligt in het dienen van de ander.

Ten slotte

De crisis is ontstaan door overmoed en hebzucht. Ze biedt een kans om te leren en vertrouwen te herzien. Herstel van vertrouwen vraagt om een minder naïeve visie op de maakbaarheid van de samenleving en de markt en de overheid als leveranciers van levensgeluk. Daarbij is de crux dat we leren omgaan met onze feilbaarheid in zowel cognitief als moreel opzicht en de daarmee gepaard gaande risico's. Alleen dan durven we mensen beperkte verantwoordelijkheid te geven en durven we zelf verantwoordelijkheid te nemen. Want verantwoordelijkheid geven en nemen is een risico. Dat risico aandurven is essentieel voor een goede economische ontwikkeling. Het vermogen en de bereidheid om zelf verantwoordelijkheid te nemen en anderen verantwoordelijkheid te schenken behoren tot de belangrijkste determinanten van economische groei (Tabellini, 2008).

LITERATUUR

Francois, P. en J. Zbojnik (2005) *Trust, social capital and economic development*. *Journal of the European economic association*, 3(1), 51-94.
Tabellini, G. (2008) *Institutions and culture*. *Journal of the European economic association*, 6(2-3), 255-294.